

УДК 391(=161)

Юрій ШЕВАГА

ТУРЕЦЬКІ І ПЕРСЬКІ ТКАНИНИ У ВБРАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ І МІЩАН XVI-XVIII СТОЛІТЬ

У статті розглядаються турецькі і перські тканини і їх використання у вбранні української шляхти і міщан у XVI-XVIII ст. У науковий обіг вводяться дані, почерпнуті здебільшого з архівних матеріалів ЦДІА у Львові.

Ключові слова: орієнтальні тканини, архівні інвентарі, адамашка, телета, алтембас, оксамит, шовк, камха, мухаяр, золоті та срібні нитки, брокатні тканини, традиційна символіка.

Юрій ШЕВАГА

ТУРЕЦКИЕ И ПЕРСИДСКИЕ ТКАНИ В ОДЕЖДЕ УКРАИНСКОЙ ШЛЯХТЫ И МЕЩАНСТВА XVI-XVIII ВЕКОВ

В статье рассматриваются турецкие и персидские ткани и их использование в одежде украинской шляхты и мещан XVI-XVIII веков. В научное использование введены материалы из ЦГИА города Львов.

Ключевые слова: орієнтальні ткани, архівні інвентарі, адамашка, телета, алтембас, бархат, шелк, камха, мухаяр, золотые и серебряные нити, парчевые ткани, традиционная символика.

Yury SCHEVAGA

TURKISH AND PERSIAN FABRICS IN THE CLOTHES OF UKRAINIAN GENTRY AND BOURGEOISIE IN THE XVI-XVII CENTURIES

The article considers Turkish and Persian fabrics and its use in the clothes of Ukrainian gentry and bourgeoisie in the XVI-XVIII centuries. New data taken from the materials of Lviv State Historic Archive are entered in scientific turnover.

Key words: oriental fabrics, archived inventories, damask, altembas, velvet, silk, camcha, gold and silver filaments, brocade fabrics, traditional symbolics.

Тканини зі східних країн надходили до нас вже в часи середньовіччя. Але найпоширенішим було їх використання від кінця XVI ст. аж до початку XVIII ст., як можна стверджувати на підставі архівних згадувань і досить значної кількості зразків XVII-XVIII ст., збережених в музейних колекціях. Орієнтальні матерії постачалися шляхом торгівлі, військових походів, а також нерідко в якості дарів. Такі тканини в Україні використовували для виготовлення одягу. Значно рідше постачалось до нас готове орієнтальне вбрання, котре, з упевненістю можна стверджувати, також носили охоче. Загалом, елементи цього вбрання мали не дуже великі відмінності від українського строю, адже часто джерела визначають їх назвами, які прийняті для частин контушового строю, як, наприклад, жупан. Крім одягових, привозили до нас також тканини, які призначались для настінних обшивок. Такі доставлялись на спеціальні замовлення і відрізнялись від одягових видами і рапортами узорів.

З огляду на велику матеріальну вартість, вбрання з орієнтальних тканин використовувалось з покоління у покоління, а часто успадковані частини строїв ставали коштовними предметами для продажу. Також їх дарували костелам, а там вони перероблялись на літургійні шати. Про це промовисто свідчить згадка Казимира Сарнецького, яка описує те, як король Ян III Собеський у 1691 році наказав переглянути усі давні сукні і матерії із золотими і срібними нитками, дав розпорядження кравцям перекроїти ті тканини на орнати, антипендіуми та інші костельні убранства [1, с.51]. Напевно, в результаті подібних вчинків, які повсюдно мали місце серед шляхти в Україні, і збереглося багато літургійних шат зі східних тканин, а світського вбрання, навпаки, дуже мало. Але архівні джерела досить часто зазначають світський одяг з турецьких і перських тканин, свідченням котрих є збережені дотепер колекції орієнтальних тканин у музеях.

Турецькі джерела також свідчать про історію орієнтальних тканин в українському одязі. Відомості в них стосуються також торгівлі тканинами. Розпорядження султана Бесзіда з 1489 року для польських купців говорять, що, задля замирення з королем Казимиром, султан дозволяє купцям з Польщі вільно приїжджати до його краю, торгувати там і від'їжджати. На подібних засадах до нас приїжджали і купці зі Сходу. У листі султана Сулеймана I до короля Сигізмунда I з 1536 р. читаємо: «Султан вимагає повернення клейнодів, тканин, поясів, грошей, шабель та інших речей померлого у Вільні купця з міста Бруса, які з відома короля залишилися на збереженні, і за котрими султан посилає спадкоємців з докладним переліком всіх тих речей» [2, док. 98]. У 1540 р. турецька сторона зазначає про гроші, отримані турецьким купцем у Львові за продані камлот і сукно. Істотною для нас є згадка з 1548 р. Вона стосується купця з Порти Мухседдіна, у якого «невідомий міщанин з Луцька замовив попередньо адамашок і, не довіряючи нікому, взяв зі собою вірменина – перекладача та сам привіз товар до Луцька. З дозволу панів зі Львова, тканину «у хвилі», призначену для адресатів, вислав до них за посередництвом того ж вірменина. Купець просить адресатів пам'ятати про нього і обіцяє привезити новий якісний товар». На підставі опису взору тканини, привезеної з Туреччини, і тканин, збережених дотепер, можна зробити припущення, що це була тканина – брокат (парча) з металевою ниткою. З подібної тканини, з мотивом хвиль, розташованих у шаховому порядку на тлі червоного атласу, виготовлена туніка зі збірки музею Вікторії і Альберта у Лондоні. Така тканина має походження з майстерень, які діяли у Брусі або Стамбулі, і датується періодом від XVI до XVII ст.

Готові елементи строїв також доставлялись до нас зі Сходу. Найчастіше це були дари. У 1549 році знаменита султанка Роксолана, кореспондуючи з Зигмонтом Августом, «...щоб лист не був порожнім, пересилає королю дві пари штанів з сорочкою і поясом до них, шість хустин і рушник» [2, 103]. У 1557 р. королівський посол описав, як у часі прощання

«посольській особі було передано нижню шату зі златоглаву і другу широкую верхню також зі златоглаву, і до того ж кілька штук камхи». Після банкету кожного посла і його людей проводили до окремої кімнати, де, на знак подяки, на них одягали златоглаві кафтани, пістряві, з різними фігурками птахів та інших тварин» [3, с.20]. Готове вбрання доставалось до нас також торговими шляхами. Його перелічує, наприклад, реєстр товарів, висланих за посередництвом купця Мехмеда з міста Порта до Польщі і Московії у 1658 р. [2, 193].

Дароване вбрання відзначалось найбільшою розкішністю. Воно шилось з найкращих і найефектніших тканин, які мали складну структуру з кількома основами і багатьма утками. Їх зовнішній ефект створювався золотим утком, на тлі якого виступав кольоровий рисунок, отриманий сплетенням в'язальної основи і шовкового утка [4, с.43]. Ці тканини дістали у нас назву златоглавів. Назва ця походить від турецької «алтин баш», що дослівно означає «золота голова».

Іншими парадними тканинами були адамашки – шовкові двосторонні тканини з узорами, отриманими контрастом блискучих і матових ділянок [4, с.38]. Оксамитом називались тканини з коротким, дуже густим ворсом, створеним додатковою основою. Алтембаси – оксамитові тканини з рисунком, який отримували спеціальним вистриганням ворсу на різну висоту, і часто з золотим тлом. Польська й українська назва «алтембас», яка співзвучна турецькій назві златоглаву, походить з італійської мови: «alto-basso», що означає «високо-низько». Також були телети – тканини без докладнішого визначення. Відомо тільки, що в торгівлі виступали два види такої тканини: гладка і узорчата. Остання часто збагачувалась золотим утком у частині тла або в частині рисунку [4, с.44]. В інвентарях часто зустрічається тканина з назвою «камха» – невизначена шовкова брокатна тканина з золотими нитками, яка продукувалась у турецькому місті Бруса [5, с.368]. З таких власне тканин у Польщі і в Україні виконували вбрання на замовлення магнатів і шляхти. Можна зауважити, що з часів правління династії Ягелло у Польщі, вбрання східного типу ще не мало великої популярності. Адже у ці часи домінували строї, які відповідали моді європейського Ренесансу. І тільки у XVII ст. разом зі зміною смаків зріс попит на орієнтальні тканини.

У переліку рухомого майна князів Острозьких в м. Дубно з 1616 р. вміщено наприклад, «турецьку делію з зеленого алтембасу» [6, с.212].

З алтембасу і адамашку виготовлено «турецьку зелену делію, повністю підшиту соболями», з інвентарю Констанції Морштинової 1677 р. Вбрання з камхи зустрічається серед іншого і у списку речей Анни Ревуцької з 1745 р., де можемо прочитати: «...Манто, спідниця і огон (шлейф) з перської матерії, білий з золотом... Султан (можливо халат) з рожевої перської тканини, з золотом... Мантель з рукавами пунцовий (червоний) перський, підшитий фіалковим шовком... Манто коротке срібне, з рукавами, підшите зеленою фельпою (?)... контушик перський з поясів... Кон-

тушик перський золотий, повністю підшитий соболями... Штука перської матерії, зеленої зі сріблом [7, с. 226-227]. В інвентарі маєтку Ревуцьких у Роздолі з 1769 р. зазначено: «Жупан з білої турецької матерії, у золоті смуги, ...при ньому смарагдові гудзики з діамантами, оправлені золотом ... Біла турецька матерія, на ній рожеві з зеленим квітками... Біла турецька шовкова матерія, з золотими смугами; біла турецька матерія, на ній рожеві, зелені, червоні квіттки з зеленими листками; турецька тканина, на фоні червоні і білі великі квіти з зеленим листям [7, с. 249]. У скарбниці костелу у Кам'янці-Подільському у 1678 р. було зазначено «Орнат з турецького білого телету... антепендіум з турецького смугастого атласу фіалкового кольору, також антепендіум білого кольору, пошитий з турецької телети» [7, с. 313]. Слід додати також, що часто записи в інвентарях, які зазначають турецькі тканини, насправді стосуються перських тканин, про що свідчать їх короткі характеристики. Така помилка, яка часто зустрічається в записах досліджуваних джерел, можливо є наслідком визначення не місця виробництва тканин, а місця їх закупівлі.

У міщанських інвентарях – вбрання з дорожчих тканин в інвентарі Павла Ясінського, доктора медицини у Львові, записано у 1616 р.: «два лікті турецького златоглаву» [8]. Так само рідко, як златоглав, згадуються й інші коштовні тканини. В інвентарі львівського міщанина з 1625 р. описаний «турецький літник з рисунком павиного пір'я», ймовірно, з камхи або телети [9]. Також у 1635 р. згадується турецька фerezія з камхи, пістрявими вишневими зображеннями і підшита багазією. Зазначається, що її використовували під час процесії на свято Божого Тіла [5, с.517]. Одяг міщан і біднішої шляхти шили найчастіше з китайки і мухаяру. Китайка – шовкова тканина зі щільним полотняним переплетенням, могла бути гладкою або мінитися кольорами в основі і утку [4, с30]. Постачали китайку переважно з Туреччини. Мухаяр – тонка вовняна тканина з полотняним переплетенням. Зазвичай мухаяри ткались двобарвними. Ефект переливів досягався використанням ниток різного кольору в основі і утку.

У 1574 р. в заповіті, складеному у Львові, згадується «шубка з китайки» [10]. В іншому інвентарі з 1582 р. записано: «літник турецький мухаяровий, літник турецький мухаяровий коричневий з червоним, підшитий «диким» (нефарбованим) сукном; «ментлик з мухаяру турецького» [11]. Інвентар з 1584 р. зазначає: «літник турецький мухаяровий, чорний» [12]; у 1607 р.: «літник турецький вишневий» [13]; у 1620 р.: «шубка мухаярова, турецька; індерак мухаяровий, турецький, брунатний» [14]; у 1622 р.: «турецька сукня, вишнева» [15]; у 1626 р.: «сукня з турецького мухаяру, брунатна з чорними пасамонами» [16]; ...кшгалт (ліф) з турецького мухаяру; сукня з турецького мухаяру [17]; у 1627 р.: «делюра з турецького мухаяру» [18].

Про те, наскільки багато східних тканин поставлялось до Польщі та України, інформують також і митні документи. Наприклад, до Луцька у XVI і XVII ст. майже кожен купець, що повертався з країн Орієнту, вво-

зив сукна, узорчасті однотонні і багатоколірні оксамити, напівоксамити, пістряві або одноколірні шовки, напівшовки, високоякісні татарські і турецькі мухяри, китайку і камлот (чамлот). Також часто привозили шовк – пряжу як сировину для виробництва тканин на взірць орієнтальних [19].

Серед тканин, які дотепер можна побачити у наших музейних збірках, велику частину становлять саме турецькі зразки. Найбільш типовим для таких тканин є рисунок з великим рапортом, з декоративною пласкою стилізацією. Найпоширенішими були відтінки червоного кольору. Золоті чи срібні нитки додавались в частинах тла або узору. Такі репрезентаційні й ефектні тканини з погляду на конструкцію узору можна поділити на три групи. Найчисельнішу групу складають тканини з великоррапортним сітчастим узором зі звивистих стрічок, які ритмічно поєднуються на регулярній відстані. Поля, визначені стрічками, мають форму загострених овалів, декорованих симетричними букетами з гвоздик, тюльпанів або, наприклад, зірок. Такі взори виступають у період від другої половини XVI ст. до кінця XVII ст. [5, с.491-492]. Другу групу складають тканини, які також характеризуються сіткоподібним розміщенням рисунка, але утвореного з незалежних елементів на гладкому або узорчастому фоні. Найчастіше мотивами були великі замкнуті півмісяці або групи з трьох менших. Ймовірно, що такий рисунок тканини в інвентарних записах міг отримати назву «павлине око» або «павлине перо». Іншим оздобленням тканин був узор з назвою «чінтамані», складений з трьох кругів і двох хмарин, які розташовувались поперемінно у вертикальних і горизонтальних рядах. Цей рисунок містить у собі традиційну символіку і з'являється в декоруванні турецьких тканин вже на початку XVI ст. [20, с.82]. Ще іншу групу складають тканини з безперервним звивистим узором, в якому листя видовженої або округлої форми з'єднуються фрагментами стебел. Тканини, коротко описані тут, з погляду технічного належать до матерії з багатьма нитками в основі та утку. Зустрічаються також виробі з однією основою і кількома утками. Такі риси характерні найбільше для згадуваних раніше камхи і телети – шовкових тканин з додаванням металевих волокон на тлі або в частині узору.

Перські тканини становлять набагато складнішу групу – і з технічного погляду, і завдяки різноманітності узорів. Найбільш узагальнюючи, можна їх поділити залежно від техніки виконання. Першу групу творять, насамперед, оксамити, які дуже рідко можна зустріти у польських та українських музейних колекціях. Оздобою таких тканин могли бути і рисунки людських фігур, і рослинні елементи. Мотиви з кольорового ворсу розмішувались на золотистому фоні. Другу групу перських тканин складають златоглави. Це тканини з двома основами і багатьма утками. Більш ранні приклади з початку XVII ст. характеризуються крупнішими рапортами, найчастіше з розквітлих мальвових кущів або трояндових галузок. Рисунок тканини міг бути збагачений мотивами птахів, малих тва-

рин, комах, подібно до описів з джерел, наведених вище. Декорації на тканинах такого типу часто зображали сцени, інспіровані епічною і ліричною перською поезією. Вони вирізнялись прецизійними рисунками, витриманими у приглушених гармонізованих барвах. Правдоподібно, що розробниками узорів були найкращі перські художники-мініатюристи. Один з них, на ім'я Гіят, проектував узори для ткацьких майстерень з міста Язд. Іншими знаними осередками виробництва цих тканин були місцевості Кашан та Ісфаган [21, с.41].

Пізніші зразки златоглавів, з кінця XVII ст. і з XVIII ст., характеризуються дрібним рапортом узорів. Мотиви симетричних квітів уклалися з невеликими проміжками рядами або у шаховому порядку.

У групі перських тканин, виконаних мішаною технікою, зустрічаються тканини атласного переплетення з золотистим, сріблястим або шовковим тлом. Рисунок таких тканин часто визначався діагональним укладом симетричних або асиметричних одинарних квітів чи букетів. Також часто використовували мотив птаха на квітковій галузці або пари птахів. Подібний фрагмент тканини зберігається у збірці Музею Вікторії і Альберта. На червоному фоні атласного переплетення розміщені симетричні квіти з парами птахів. Шовкові тканини, виготовлені під кінець XVIII ст. і на початку XIX ст., характеризуються смугастими узорами. Типову декорацію могли становити одинарні смуги, чергування вужчих і ширших смуг, заповнених квітами, на золотому, срібному або кольоровому тлі.

Групу тонких тканин складають шовки з брокатними узорами. Вони виготовлялись протягом XVII і XVIII століть.

На однотонному фоні жовтого, червоного, зеленого або голубого кольорів розміщувались орнаменти, подібні до описаних вище: куці мальви з сидячим птахом на них, асиметричні букети з птахом, асиметричні або симетричні букети квітів. Новим мотивом, який з'явився у цій групі, були симетричні дерева з багаторівневими кронами, укладеними у формі віяла [22, с.44].

Зацікавлення орієнтальними тканинами серед шляхти і міщан утримувалось також протягом XIX ст. Однак у цей час потребу у цих тканинах могло вже задовільняти місцеве виробництво, яке наслідувало східні взірці або постачання, але вже з країн Західної Європи, де також ткали за східними зразками. Тканини, які виготовлялись у Польщі та Україні, мали малі рапорти і дрібні мотиви квітів, або геометричні: кіл, ромбів. Узори уклалися або шахово, або смугами. Особливо модними вони були на початку XIX ст. У наших музейних колекціях збереглися зразки вбрання, переважно жупанів, пошитих власне з таких тканин.

Література: 1. Sarniecki K. Pamietniki z czasow Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691-1696. – Wroclaw 1958. 2. Katalog dokumentow tureckich. Dokumenty do dziejuw Polski i krajow osciennych w latach 1455-1672. – Warszawa, 1959. 3.

Kraszewski I. Podroje i ponelstwa polskie do Turcji. – Krakow, 1860. 4. Taszycka M. Wioskie jedwabne tkaniny odzieżowe w Polsce w perwszej polowie XVII wieku. – Krakow, 1971. 5. Gutkowska-Rychlewska M., Historia ubiorow. – Krakow, 1968. 6. Lubomirski I.T. Rejestra skarbcza ksikzow Ostrogskich w Dubnie, «Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce», t. VI, 1900. 7. Gebarowicz M. Materiały wrodiove do dziejow sztuki polskiej, t. III. – Wroclaw, 1973. 8. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр.53, с.705. 9. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп. 3, спр. 527, с.248. 10. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр.337, с.496. 11. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр. 337, с.516. 12. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр. 337, с.473. 13. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр. 1106, с.341. 14. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр.1121, с.2. 15. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр. 191, с.277. 16. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.1-спр.280, с.8. 17. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр.53, с.275. 18. ЦДІА у Львові. – Ф52, оп.2, спр.53, с.705. 19. ЦДІА у Києві. – Ф52, оп.1, спр.7, с.39-40. 20. The Arts of Islam, Hayward Gallery, London 1976. 21. Rice D.T., Islamic Art, London 1984. 22. Swiejkowski E. Zarys artystycznego rozwoju tkactwa i haftarstwa, Krakow 1908.

УДК 746.3(477.8)

Людмила ЩЕРИЛЯ

НАРОДНІ ТКАНИНИ ХАТНЬОГО ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ

У статті досліджено окремих вид народного буковинського ткацтва – тканини хатнього вжитку: постільні тканини, покривала, верети, настінні декоративні вироби та ін.

Ключові слова: тканина, подушка, покривало, скатерть, рушник, килим.

Людмила ЩЕРИЛЯ

НАРОДНЫЕ ТКАНИ ДОМАШНЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УКРАИНЦЕВ БУКОВИНЫ

В статье исследован отдельный вид народного буковинского ткачества – ткани домашнего использования : постельные ткани, покрывала, вереть, настенные декоративные изделия и др.

Ключевые слова: ткань, подушка, покрывало, скатерть, полотенце, ковер.

Liudmila SCHTERYLIA

FOLK FABRICS OF THE DOMESTIC USE OF UKRAINIANS BUKOVINA

In the article the separate type of the folk Bukovina weaving is investigational are fabrics of domestic equipment: bed fabrics, covered, veretu, wall decorative wares of and other

Keywords: fabric, pillow, covered, bedspread, table-cloth, towel, carpet.